

УДК 929/930.1:37](477)

*І. І. Стамбол***БОРИС ГРІНЧЕНКО ЯК ІДЕОЛОГ
«БРАТЕРСТВА ТАРАСІВЦІВ»**

Стамбол Ігор Іванович, к. і. н., доцент кафедри бібліотекознавства та інформології, e-mail: i.stambol@kubg.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3099-3862>

Інститут журналістики Київського університету
імені Бориса Грінченка
вул. Маршала Тимошенка, 13 «Б», м. Київ, 04212, Україна

АНОТАЦІЯ

У статті продемонстровано основні ідеї Бориса Грінченка, які він висловлював як учасник «Братерства тарасівців» — однієї з перших політичних організацій Наддніпрянської України, що ставила за мету самостійний розвиток українців. Автор спробував довести, що публіцистичні статті «Листи з України Наддніпрянської» є значним доповненням до програмного документа тарасівців та розкривають багато загальних висловів, зазначених у ньому, і висловлені там ідеї мали вплив на суспільство. Борис Грінченко активно включився у полеміку з одним із найповажніших тогочасних інтелектуалів — Михайлом Драгомановим і найвдаліше з-поміж тарасівців охарактеризував позицію «молодих українців». Окрім того, наведено аргументи, що основним виразником ідей і великою мірою творцем ідеології «Братерства тарасівців» був Борис Грінченко.

Ключові слова: *Борис Грінченко, «Братерство тарасівців», самостійність українців, ідеолог.*

И. И. Стамбол

**БОРИС ГРИНЧЕНКО КАК ИДЕОЛОГ
«БРАТСТВА ТАРАСОВЦЕВ»**

Стамбол Игорь Иванович, к. и. н., доцент кафедры библиотековедения и информологии, e-mail: i.stambol@kubg.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3099-3862>

Институт журналистики Киевского университета
имени Бориса Гринченко
ул. Маршала Тимошенко, 13 «Б», Киев, 04212, Украина

АННОТАЦИЯ

В статье продемонстрированы основные идеи Бориса Гринченко, которые он высказывал как участник «Братства тарасовцев» — одной из первых политических организаций Приднепровской Украины, ставившей целью самостоятельное развитие украинцев. Автор попытался доказать, что публицистические статьи «Письма из Украины Приднепровской» являются значительным дополнением к программному документу тарасовцев и раскрывают много общих выражений, указанных в нем, и высказанные идеи имели влияние на общество. Борис Гринченко активно включился в полемику с одним из самых уважаемых тогдашних интеллектуалов — Михаилом Драгомановым и наиболее удачно среди тарасовцев охарактеризовал позицию «молодых украинцев». Кроме того, приведены аргументы, что основным выразителем идей и во многом создателем идеологии «Братства тарасовцев» был Борис Гринченко.

Ключевые слова: *Борис Гринченко, «Братство тарасовцев», самостоятельность украинцев, идеолог.*

*I. I. Stambol***BORIS GRINCHENKO AS AN IDEOLOGIST
OF «BROTHERHOOD OF TARASIVTSI»**

Stambol Ihor Ivanovich, c. of his. sciens., docent of the Department of Library Studies and Informology, e-mail: i.stambol@kubg.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3099-3862>

Borys Grinchenko Institute of Journalism
Marshal Timoshenko, 13 «B», Kyiv, 04212, Ukraine

ABSTRACT

The article demonstrates the basic ideas of Borys Grinchenko, which he expressed as a participant of the «Taras Brotherhood» — one of the first political organizations of Over Dnieper Ukraine, which aimed at the independent development of Ukrainians. The author tried to prove that the publicistic articles «Letters from Over Dnieper Ukraine» are the significant addition to the programming document of Tarasivtsi and reveal many general statements stated in it and these ideas had an impact on society. Borys Grinchenko became actively involved in a controversy with one of the most respected intellectuals of the time, Mykhailo Drahomanov, and described the position of «young Ukrainians» as the most successful thinker among Tarasivtsi. In addition, it was proved that Boris Grinchenko was the main spokesman of ideas and, to a large extent, the creator of the «Taras Brotherhood» ideology.

Key words: *Boris Grinchenko, «Taras Brotherhood», independence of Ukrainians, ideologist.*

«Братерство тарасівців» — політичний рух, що одним з перших у другій половині XIX століття ставив за мету свободу і самостійний розвиток українського народу. Він розпочав політизацію українського руху Наддніпрянщини і посприяв становленню цілої плеяди національно орієнтованих діячів, які долучилися до створення перших політичних партій та розгортання революційних рухів. До цієї організації належав і один з найвидатніших українських літераторів, видавців та громадсько-політичних діячів — Борис Грінченко. Незважаючи на значну популяризацію цією постаті сьогодні, немає чіткої оцінки його впливу на вказану організацію і не визначено його роль у ній як ідеолога.

Об'єкт дослідження: значення ідей Бориса Грінченка у контексті розвитку «Братерства тарасівців».

Предмет дослідження: публіцистика Бориса Грінченка 1891–1893 рр., просвітницькі, антиколоніальні та національно орієнтовані гасла діяча.

Постановка проблеми: оскільки Борис Грінченко, за часів діяльності «Братерства тарасівців», мав значний політичний досвід, суспільний вплив та власне бачення подальшого розвитку українського руху, що втілювалося у велику кількість знакових публіцистичних статей, та саме він вступив у полеміку з найбільшим скептиком щодо цього руху — Михайлом Драгомановим, саме Грінченка варто вважати основним ідеологом «Братерства».

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Роль Бориса Грінченка як видатного літератора, мовознавця, педагога та активного і плідного видавця частково затьмарює осмислення його місця у політичній історії України. Про це свідчить навіть співвідношення кількості досліджень про вказані напрями його діяльності. Такий стан речей також у значній мірі є наслідком совєцької епохи, у якій досліджувати і популяризувати національно орієнтовану діяльність Бориса Грінченка було неможливо. Проте на сьогодні можна віднайти багато розвідок, присвячених його політичній та публіцистичній діяльності. Зокрема у монографії Н. Кобижча чимало згадується взаємовплив діяча з «Братерством тарасівців» і солідарність Грінченка з програмою організації [10, с. 72]. Також авторка монографії відзначає, що діяч продовжував декларувати ідеї тарасівців і після арештів учасників товариства [10, с. 80]. П. Сохань називає Б. Грінченка найяскравішим представником молодого покоління борців за національну справу, з якого утворилося «Братерство», проте його ідеї вважає, радше, як особисті роздуми, а не як складову ідеології тарасівців [19, с. 10]. А у свою чергу А. Жуковський, відзначивши Б. Грінченка як одного із засновників товариства (а також М. Міхновського), вважав, що найбільше ідеологію тарасівців розкрито саме у «Листах з України Наддніпрянської» [7, с. 19].

Статті Ю. Беззуба докладно висвітлюють погляди Б. Грінченка, проте вказують на його пересічну роль у «Братерстві», наголошуючи більше на полеміці з М. Драгомановим [3, 2]. Те ж стосується і посібника з історії публіцистики, де тезово відзначено історію «протистояння» двох публіцистів [9, с. 55–61].

С. Світленко, конструюючи інтелектуальну біографію Б. Грінченка і відзначаючи його можливу участь у створенні програмного документа «Братерства тарасівців», теж визначив роль діяча в історії товариства як епізодичну [18, с. 159]. В одній з останніх грінченкознавчих праць, присвяченій історіографії досліджень його політичної діяльності, «Братерству» увагу не приділено, а більше йдеться про діяча як народолюбця [8]. Тож, незважаючи на велику кількість публікацій, можна стверджувати, що роль Б. Грінченка у цій організації визначена не досить чітко.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рух «молодих українців» першої половини 90-х років XIX ст. відзначався самовідданістю, високим рівнем переконань та усвідомленням власних завдань серед «братчиків». Засновники цього політичного руху Віталій Боровик, Іван Липа, Микола Базькевич і Михайло Байздренко символічно розпочали його історію з урочистої обітниці на могилі Т. Шевченка. За основу своєї усної програми брали заповіти-ідеї Кобзаря, перевівши їх у політичний контекст.

У своєму основному програмному документі «Profession de foi молодих українців» вони не надто чітко сформуvalи основні положення, що могло бути спричинене як різними поглядами учасників, так і іншими суб'єктивними причинами [13]. Тому варто відзначити, що цілковито виявити позиції тарасівців досить складно. Для цього доводиться залучати праці його учасників, зокрема Івана Липи, який залишив спогади про організацію та процес її створення [11]. Проте його публіцистичний доробок є досить невеликим і не дозволяє визначити ідеї, на яких перебувала організація [17].

Зрозуміло, що рішення про напрямки діяльності товариства з'ясовувалися у загальних дискусіях, але питання, хто міг виступати своєрідним суддею, до кого більше прислуховувалися — залишається відкритим. На сьогодні в науковій та популярній літературі трапляється версія, що на формування ідей «Братерства» міг впливати М. Міхновський, зважаючи на його активну політичну діяльність наступних етапів державотворення [14]. Прив'язка «Братерства тарасівців» до ідей націоналізму М. Міхновського призводить до плутанини у розумінні ідеології тарасівців та їхнього значення в українському націєтворенні.

Значна роль «батька українського націоналізму» у цій організації видається дуже сумнівною, оскільки очільник харківського осередку (який був найбільш значущим серед інших) Іван Липа познайомився з М. Міхновським лише у 1899 році, тобто аж через 5 років після розгрому «Братерства» поліцією [12, с. 237]. Окрім того, зважаючи на молодий вік М. Міхновського у 1891 році (18 років), він міг лише дуже опосередковано впливати на думки інших тарасівців, на відміну від інших, вже авторитетних діячів.

Одним із них був залучений до товариства Іваном Липою у 1892 році Борис Грінченко. Вочевидь, його погляди були сформовані вже до того і він, і без участі в товаристві, ще раніше висловлював певну неґацію щодо діяльності Старої Громади (або «українофілів»), як це робили, наприклад, О. Кониський чи Т. Зіньківський. Після того як «молоді українці» оприлюднили свій маніфест — «Profession de foi молодих українців» проти них з критикою виступив тодішній політичний та культурний «корифей» Михайло Драгоманов [6]. На підтримку ідей тарасівців у галицькій пресі виступив саме Борис Грінченко під псевдонімом Вартовий. І цей факт варто враховувати під час визначення того, хто ж найбільше осмислював і пропагував ідеї «тарасівців».

Відомі «Листи з Наддніпрянської України» було зібрано у збірку «Діалоги про українську національну справу», де на противагу ідеям Бориса Грінченка опубліковано полеміку Михайла Драгоманова [4]. Упорядники полеміки зауважили, що Борис Грінченко був на той момент учасником «Братерства тарасівців» і оперував тією ж риторикою, що і його побратими у ««Profession de foi». Ці «Листи» значно доповнюють ідеї «Братерства», водночас роблячи самого автора одним із основних ідеологів товариства.

У «Profession de foi молодих українців» учасники «Братерства тарасівців» сформулювали деякі з принципів і засад їхньої діяльності. Зокрема, у програмі визначалося: робити все, що потрібно, для відродження України, знищити всі обставини, які шкодять національним інтересам, і виховати з молодих українців інтелігенцію «в самому високому розумінні сього слова», припинити ворожість між українськими силами, зробити все можливе, щоб українська мова запанувала скрізь в

Україні. А далі перейти до відстоювання власних національних інтересів у всіх важливих галузях розвитку: політиці, економіці та релігії [16].

Виходячи зі статей, опублікованих Борисом Грінченком у 1892–1893 роках, висловлені ним ідеї можна розділити на кілька груп: 1) пояснення політичних ідей Тараса Шевченка, 2) критика Куліша, Драгоманова і Костомарова, 3) антиколоніалізм; 4) характеристика тодішніх українських політичних течій, 5) аргументації позицій «найпрогресивнішої» — націоналів-народолюбців; 6) з'ясування світоглядних проблем українців, зокрема відсутність єдності.

Б. Грінченко ставив питання, як і більшість тогочасних «молодих українців», щодо невідповідності слів старих громадянців до їхніх вчинків: «як же могла погодитися любов до рідного краю з любов'ю до тодішнього російського режиму?» [5, с. 48]. Відповіді та й взагалі політичні орієнтири він знаходить у житті та творах Тараса Шевченка.

Трактування «заповітів» Т. Шевченка — це найбільш необхідний аспект для розуміння того, чим жили «тарасівці», які вважали, що саме вони втілюють ідеї Кобзаря, на противагу українофілам, які «дотримуються лише частини поглядів Шевченка» [5, с. 75]. Основний здобуток Т. Шевченка — це виразне виокремлення українців як нації, яка не має бути ані «гряззю Москви», ані «Варшавським сміттям» [5, с. 51]. Тому Б. Грінченко доводить, що українці мають боротися проти деспотії та за досягнення загальнолюдських цінностей, «загальнолюдської долі», але мають усвідомити себе «синами великої самостійної нації». Єднання зі слов'янами, на його думку, Т. Шевченко теж підтримував, але не з одним із народів, бо «братання з одним — це неволя». У цьому можна поміти зовнішньополітичний аспект української ідеї, сповідуваної тарасівцями.

Стратегію подальших українсько-московських і українсько-польських відносин Б. Грінченко теж чітко простежує у творах Т. Шевченка, адже Кобзар «першим виразно висловив ідею повної незалежності українців, яко нації і вкупі з тим зостався толерантним до інших націй» [5, с. 59]. Шевченко не висловлює «ні крихти національного ворогування ні до москалів, ні до ляхів, лише проти гніту» [5, с. 59]. Таким чином, виступаючи проти колоніалізму, Б. Грінченко виступає проти шовінізму

як абсолютно деструктивного явища. Тому і критикує П. Гулака-Артемовського та інших письменників за насмішки над поразкою польських повстань [5, с. 47].

У внутрішній політиці, на думку Б. Грінченка, Т. Шевченко заповідає реформу «межилюдських відносин»: не має бути «ні пана, ні мужика, а одна цілонародна освічена вкраїнська сім'янація» [5, с. 51]. Поряд з економічною свободою, яку частково забезпечило скасування кріпацтва, має реорганізуватися і церква: «церква-домовина має бути розвалена, щоб замість неї стала інша, вільна церква» [5, с. 59]. Цьому має посприяти інтелігенція, вважає Борис Грінченко, яка зобов'язана працювати на користь «темного» народу.

Двома антиподами Кобзаря Б. Грінченко називає Пантелеймона Куліша та Миколу Костомарова. Зокрема, першого — за те, що назвав у одній з праць козацтво розбишаками і «не знайшов у діяльності гетьманів елементів державності», а другого — за віднесення української літератури до другорядної, невисокої і «для домашнього вжитку» [5, с. 65]. Обидві тези для Б. Грінченка були неприйнятними, адже він послідовно доводив, що освіта можлива і крізь українську літературу та україномовні переклади та що козацькі рухи були «нашою національною справою, бо протестували проти форм чужовладства» [5, с. 68].

Виходячи з критики Куліша й Костомарова та в продовження ідей Шевченка, Грінченко висловлює власні аргументи проти залежності українців від Москви. Досить рідкісним і влучним є спростування ним гасла багатьох поколінь російських політиків та істориків про «возз'єднання» двох народів. Так, з одного боку, Б. Грінченко наголошує, що не варто наслідок вважати причиною, адже формулювання «Україна з'єдналася з Московією, а значить, повинна була з нею з'єднатися» є абсурдним [5, с. 60]. З іншого боку, він доводить, що не «історія не вимагає єднання споріднених народів». У той же час Б. Грінченко стверджує, що Україну було позбавлено усіх автономних прав у ХІХ столітті, тому одразу вимагати власної держави для українців — було б «кумедним донкіхотством» [5, с. 62].

Михайла Драгоманова Б. Грінченко вважав носієм «пан-руської теорії» в контексті залежності української літератури

від російської. На його думку, українська література має розвинутись до того рівня, аби забезпечити необхідний освітній розвиток інтелігенції, а до того часу варто цікавитися не лише російською, а й світовою класикою. Ідеї М. Драгоманова, за словами Б. Грінченка, шкідливі ще й тим, що в кінцевому рахунку сприяють перетворенню свідомих українців на шовіністів [5, с. 76].

В антиколоніальному дусі Борис Грінченко заперечує усі «позитивні» сторони перебування українців в Російській імперії, адже за панування росіян в Україні значно погіршилися соціальні умови. Він вважає, що коли українці мають зрозуміти, скільки шкоди їм заподіяно імперією: «Якщо Україна перестане вважати Катерину «матір'ю»», то треба буде визнати, що «все, що роблено в Московщині для «руського єдинства» — супротивне народній руській справі» [5, с. 67]. Тому Б. Грінченко розділяє поняття «московської» і «руської» єдності. Перша — імперська, друга — сусідська, коли обидва народи можуть «жити в одній державній хаті своїм національним життям». «Імперська», або «московська» єдність, на думку Б. Грінченка, — не спільнота рівних, а «пожирання» одного народу іншим [5, с. 68].

Характеризуючи політичні рухи в Україні початку 1890-х, Борис Грінченко поділяє їх на три гілки: українофіли (формальні націоналісти, боязкі і недієві), радикали (мають соціалістичне забарвлення, але відкидають націоналізм, що є проблемою цього руху, «злегковажать націоналізм, легковажать і мову і переходять на московській ґрунт») та свідомі українські націоналі-народолюбці [5, с. 78]. До третьої гілки, вочевидь, відносив Б. Грінченко і себе, і до неї належали представники «Братерства тарасівців».

Погляди, які відстоювали націоналі-народолюбці, Борис Грінченко докладно висвітлює: вони вважають українців самостійною нацією; зрікаються боротьби за самостійність, бо це небезпечно; головне завдання: розвивати культуру й освіту, готуючи народ до нового ладу; праця для України в просвітньо-культурному та економічному напрямках; налаштувати народ на свою підтримку — «зробити з інстинктивних українців самосвідомих»; стоять за вільну думку і слово, свободу української літератури (в церкві, школі і в законах) [5, с. 81].

Саме В. Грінченко чітко декларує питання боротьби за самостійність, про яку не надто чітко висловилися «тарасівці» у своєму маніфесті. Цілком ймовірно, що «молоді українці» не були одностайні у цьому питанні. В. Грінченко ж зазначає, що вони зрікаються боротьби за самостійну націю, бо це небезпечно: «націонали-народолюбці зрікаються заходів радикальної одміни сьогочасного ладу на Україні, бо мають на увазі сьогочасну, а не ту, що буде колись працю» [5, с. 79]. В. Грінченко пояснює, чому: «а) немає потрібної концепції соціальної; б) не можна робити зміни, коли люди, для яких це робиться, не досить культурні й освічені, аби тим користатися» [5, с. 79].

Аби реалізувати декларовані завдання, В. Грінченко закликає розвивати освіту і заможність народу. Щодо сільського господарства він пропонує заснувати сільськогосподарські школи та позичкові каси. Націонали-народолюбці виступають проти неосвіченості, «темноти» селян, яку В. Грінченко пояснює в тому числі і пануванням чужої мови: «Селяни, або закидають вивчене, або цураються батьків і стають тими писарями, що обирають народ» [5, с. 82]. Тому «тарасівці» прагнули змінити лад в Російській імперії на кращий та донести літературу і мистецтво до селян. І першим кроком до цього, за словами Грінченка, має стати Конституція: поряд зі словами «самостійність українсько-руської нації» він закликає ставити «Конституцію в Росії» [5, с. 88].

У контексті спрямованості націоналів-народолюбців Борис Грінченко розкриває і освітню концепцію: «Хоч і складно нам освічувати своїх дітей по-українському, мусимо дбати з усієї сили, щоб змалку виростили українцями, а не москальчатами» [5, с. 98]. Для цього він закликає свідомих українців вчити дітей спочатку вдома, а далі вже віддавати, аби «вчилися чужому», адже «якою мовою говоримо й думаємо, такі й думки наші будуть» [5, с. 98]. Мова є ключовою і у вихованні, і у формуванні новітньої нації: вона має стати «органом літератури й науки, громадянського й урядового життя. А вкупі з своєю мовою кожний культивував усе те, що з мовою поєднано й зв'язано і таким робом постала неминуха боротьба кожної народности за своє національне «я» [1].

В. Грінченко відзначає також найбільших антиподів до «націоналів» — ними були галицькі москвофіли. Ця ідея перегу-

кується із широко розтиражованою сьогодні ідеєю С. Петлюри про небезпеку ренегатства [15]. Москвофільство, на його думку, шкодило єдності наддніпрянських та надністриянських українців і націонали мають довести галичанам, що «надія на високу царську руку — цілком марна і тільки власній силі буде колись цей нарід дякувати за свій добробут» [5, с. 91]. Взагалі, «ренегатству» — відступництву від власного Б. Грінченко присвячує чимало місця у своїх дописах.

Відсутність єдності серед українців, на думку Б. Грінченка, одна з основних причин втрати свободи і слабкості українців. Він критикує сучасні йому дискусії, що призводять до розбрату: «Розбрататися через неоднакові погляди на економічну будучину людську, або на релігію — донкіхотство... не розумно» [5, с. 94]. Невміння єднатися заради спільних інтересів — те, що відрізняє українців від інших народів: «Найдрібніші питання, про -ться чи -цца в глаголах викликають часом спірки, дебати, немов це річ першорядної ваги» [5, с. 39].

Цілковито поділяючи ідеї «Братерства тарасівців», хоч і перебуваючи осібно від його основного центру — Харкова, Б. Грінченко навіть змістив побажання найпрогресивнішим з його однодумців у своїй статті: «...дай Боже тільки їм удержатися твердо на своїй постаті серед тих лих, у які їх кидає наше життя: серед ворожого глуму від своїх зрадників, серед холодної байдужості від українофілів, серед бідності, якої вони здебільшого зазнають, і, врешті, серед урядових утисків. Саме бо тепер узятю в Харкові в тюрму чоловік з 20 з сих людей — за зносини з Галичиною та за українську пропаганду взагалі» [5, с. 104]. До речі, така чітка прив'язка заарештованих інтелегентів до програми націоналів-народолюбців могла б дорого коштувати заарештованим, якби потрапила на очі поліції.

Висновки. Борис Грінченко виявився одним із найбільш плідних і якісних публіцистів на період існування «Братерства тарасівців». Його попередня діяльність базувалася на тих самих принципах, що і це товариство, тому його праці та ідеї гармонійно доповнюють відомі позиції тарасівців. Б. Грінченко активно включився у полеміку з одним із найповажніших тогочасних інтелектуалів — Михайлом Драгомановим і найвдаліше з-поміж тарасівців охарактеризував позицію «молодих українців». Кількість надісланих «Листів з України Наддні-

пряньської» свідчить про те, наскільки він прагнув довести вірність цих поглядів. Головна ідея — самотність українського народу і його культури та можливість і необхідність їхнього самотійного розвитку — доведені до громадськості у період існування «Братерства» саме Б. Грінченком. Він оперував великою кількістю аргументів та влучно спростовував закиди опонента. Оскільки майже ніхто з тарасівців на той момент так активно М. Драгоманову не опонував, а лише з'являлися поодинокі статті, можна стверджувати, що основним виразником ідей і великою мірою їх творцем був Б. Грінченко. А це свідчить про його вирішальну роль у товаристві як ідеолога та значно більше значення в процесі переходу української ідеї до боротьби за самотійність українців, ніж прийнято вважати сьогодні.

Література та джерела

1. Бебель А., Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея / переклад з німецької мови з передмовою і додатком Б. Грінченка. — Київ : [Друк. Т-ва М. О. Гирич], 1906. — 38 с.
2. Беззуб Ю. «...Звемо його нашим національним пророком...»: Постаць Тараса Шевченка в публіцистичній спадщині Бориса Грінченка 1892–1893 р. / Ю. Беззуб // Грінченківські етюди. «Україна! В цьому слові для мене все» : навчально-методичний посібник / за заг. ред. М. Ф. Войцехівського, С. В. Уфімцевої; кер. авт. кол.: Ф. Л. Левітас, Н. М. Дика. — Київ : АКМЕ ГРУП, 2019. — С. 39–52.
3. Беззуб, Ю. Полеміка Б. Грінченка з М. Драгомановим про українську національну справу 1892–1893 рр. / Ю. Беззуб // Часопис української історії: збірник наукових праць. — 2012. — № 24. — С. 17–23.
4. Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалог про українську національну справу. — Київ: Ін-т укр. археографії НАНУ, 1994. — 189 с.
5. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалог про українську національну справу. — Київ: Ін-т укр. археографії НАНУ, 1994. — С. 34–105.
6. Драгоманов М. Слівце з поводу «Profession de foi молодих українців» / М. Драгоманов // Народ. — 1893. — № 23–24. — С. 293–296.
7. Жуковський А. Національне питання в полеміці між М. Драгомановим і Б. Грінченком // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — Київ: Ін-т української археографії НАН України, 1994. — С. 18–30.
8. Захарова Л. В. Український народолюбець-педагог Б. Д. Грінченко в історіографічному ракурсі / Л. В. Захарова // Проблеми політичної історії України. — 2020. — Вип. 15. — С. 62–69. DOI: 10.33287/11928

9. Калантаєвська Г. П. Історія публіцистики : навчальний посібник / Г. П. Калантаєвська. — Суми : Сумський державний університет, 2018. — 238 с.
10. Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект : монографія / Н. І. Кобижча. — Київ : Ліра-К, 2017. — 204 с.
11. Липа І. Братерство Тарасівців / І. Липа // Літературно-науковий вісник. — 1925. — Т. 87, кн. 7-8. — С. 262-267.
12. Листування Івана Липи (1892-1922) / упор. Ігор Стамбол. — Київ: «Темпора», 2020. — 580 с.
13. Наумов С. Братство тарасівців / С. Наумов // Укр. істор. журнал. — 1999. — № 5 (ч. 1). — С. 36-44.
14. Наумов С. О. Микола Міхновський в українських політичних організаціях дореволюційного періоду (1890-1916 рр.) / С. О. Наумов // Вісник Харківської державної академії культури. — 2009. — Вип. 27. — С. 38-47.
15. Петлюра С. Московська воша / С. Петлюра. — Париж: Бібліотека ім. С. Петлюри і Націоналістичне Видавництво в Європі, 1966. — 101 с.
16. Програмові засади Братства Тарасівців // Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали. — Торонто, 1983. — Т. 1. — С. 19-25.
17. Публіцистичні праці І. Л. Липи // Стамбол І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець : монографія / І. І. Стамбол ; ред., авт. передм. В. М. Хмарський ; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Київ; Одеса, 2017. — 296 с.
18. Світленко С. Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії / С. Світленко // Ейдос. — 2014-2015. — Вип. 8. — С. 247-268.
19. Сохань П. Б. Д. Грінченко — М. П. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — Київ: Ін-т української археографії НАН України, 1994. — С. 5-17.

Надійшла до редакції 07. 01.2020 року